

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№72
(18957)

2017 чылдың
июнь 22
четверг

Хүннүн үнери — 03.45
Ажары — 21.18
Хүн дурту — 17.33

Садар өртээ хостуг 12+

ТР-ниң Дээди Хуралында

Шолбан КАРА-ООЛ: «Республиканың Чазаа биле парламентиизинин аразында боттуг кады ажилдажылганы аажок үнелээр мен»

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол июнь 13-те, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентиизинин) азыгы (часкы) сессиязының түңнел — экинчи хуралында илеткел кылган. Ооң аразының бүрүн сөзүглелин мында кыдырдыс:

Чазактың ажил-чорудулгазының азында долу отчетту чоокта чаа партияга кириген-даа болзувусса, Дээди Хуралдың сессиязының ажилына киржирин деп санадым.

Хүндүлүг Каң-оол Тимурович!

Хүндүлүг депутаттар!

Ажилдажылга дээш силерге хүндүлүг болгаш өөрүп четтиришкенин дири-биле келгенимни ажыы-биле аайын. Дээди Хуралдың алдыгы сессиязының ажилын доозуп турар, ону үнелдиг болгаш боттуг эрткен деп болур.

2017 чылдың чүгле бирги чартында 48 хоойлулар болгаш парламентиизинин 190 ажыг доктаалдары хүлээп алган. Депутаттарның хоойлужудулгазын илгеринин үлүү бедик болган.

Хүлээп алдынган 48 хоойлунун 32-зин депутаттарның саналдары-биле ажилдап кылган. Ону, күскү сессияга хөй-ле хоойлулар хүлээп алырын барымдаалааш, ажилдың бедик темпи деп санаар апар. 2016 чылда 113 хоойлу база 452 доктаал хүлээп алдынган. Парламент ажил-чорудулгазының сан-чуралы депутаттарның ажилының бачым-чымыжын долузу-биле көргүспес болгай. Кожууннар кезип чорааш, депутаттарның кылган ажилдарын эскерип чоруур мен. Байдалдар аңгы-аңгы. Хөй-ниити эгелээшкннер, хөгжүлдениң муниципалдыг программаларын деткири-биле, ниитилел-массалыг хемчеглер-биле, шажын черлерин деткири-биле холбашкан эгелээшкннер талазы-биле улуг ажилды кылып турар депутаттар бар.

Регионга федералдыг программаларны күүседиринге чаа күштү силерниң-биле кады үндүрүп шыдаан бис дээрзин демдеглексеп тур мен, коллегалар. Чижээ, хамаатыларны бустур четкен чуртталга фондузундан көжүрери. Бо дээрже хамыктын мурнунда боттуг чылдагааннар уржуунда

нарын айтырыг болуп турарын билер силер. Силерниң-биле кады «Чер дугайында» Конституция хоойлузунга эдилгелер киригеш, социал ужу-дузалыг объектилер тудар чер участоктарын бүрүткөдип алырының ажилына бюрократчы шаптаразыннарны чайладырының талазы-биле айтырыгны Россия Федерациязынга бир дугаар шийтпирлеп алган черлерге кирген бис. Чижээ, объектинин тудуун эгелээринин чөпшээржилгезинин чорудулгазын элээн дүргөдөдип шыдадыс.

Республика-даа, муниципалдыг-даа деңнелдерде албан-дужаалдыг кижилернин ажил-чорудулгазында коррупция-биле холбашкан чүүлдерни болдурбазынче угланган бөлүк хоойлуларны эрткен чылын кады хүлээп алган бис. Бо хоойлуларны барымдаалап ажилдап, бо угланышкынны башкарып тургаш, чамдык кижилернин коррупциялыг ажил-чорудулгазын баш удур болдурбас аргалыг апардыс. Боттарының албан-дужаал хүлээлгелерин күүседип тура, төрелдерин боттарының чагыргазына хүлээп алыры дээн ышкаш чүүлдерни болдуруп турган кижилерни ажилындан халаан бис.

Бистиң кады хүлээп алган шийтпирлеривистиң онза чугулазын чоннуң үнелеп турарын силерге дыңнадыксаан ийик мен. Чижээ, чоокта чаа харылзаа объектилерин тударына административтиг шаптаразыннарны кызырганы дээш харылзаа адырының ажилдакчылары четтиргенин илередип турдулар. «Тыва Республикада көдээ старосталар дугайында» хоойлу ажилдап эгелээн, ылаңгыя онза байдалдарны ажып эртери-биле, хөй-ниитинин корум-чурумун хандыраы-биле чурттакчы чонну мөөңнээри негеттинип турар байдалдарда ол эргежок чугула болгаш дээштиг болган.

Аныктарның патриотчу кижизидилгезинин талазы-биле депутаттарның ажил-чорудулгазы хөй-ниитинин чогулмалыг үнелелин алган. Чамдык даштыкы байдалдар-биле холбаштыр амгы үеде улам демниг болур ужуруг бис, а мындыг ажил-чорудулга — тергийн-дир. Сибиринин федералдыг университеди-биле иденкейлиг кады ажилдажылга, орус дылды чүгле төрзэн Тывавыска эвес, кожавыста Моолга суртаалдар талазы-биле солун хемчеглер бар, бо талазы-биле күрүне политиказын чорудуп турарывыс хүндүткелди болдурар. Ыраккы Бай-Тайга болгаш Терехөл кожууннарда Дээди Хуралдың хүннерин болгаш депутаттарның өске-даа ажил-херектерин демдеглээри чугула.

(Уланчызы 4-кү арында).

Бөгүнгү
үндүрүлгедө:

• Бойдустун
шылгалдазы

2

• «Шынның»
аалчызы
КИЧЭЭНГЕЙДЕ —
БАЛЫК ТЫВЫЖЫ

3

• Баштайгы тыва
нейрохирург
АЛДЫ МУҢ АЖЫГ
КИЖИНИ КЕЗИП
ЭМНЭЭН

5

• Билип алыры
артык эвес
ЭМИН ЭРТТИР
ИЗИЙ БЭЭРГЕ...

6

• Төөгүнүн
арынарны
АМБЫН-НОЯННЫҢ
САЛГАЛЫ КЫМЫЛ?

7

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮГ СОЛУН

Чагыдылга — 2017

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	158,22	474,66	949,32
31730 — организацияларга	168,22	504,66	1009,32

Хүндүлүг чонувус! «Шын» солунну
үезинде чагыдып номчуңар!

2017 чылдың ийги чартында «Шын» солунуң чагыдылгазы Тываның бүгү почта салбырларында болгаш «Печать» КХН-ниң киоскилеринде бо хүннерде чоруп турар. Инчангаш «Шынның» үезинде чагыдып алырынче республиканың ырак-чоок булуңнарында чурттап турар хүндүлүгүстү, бижикчилеривисти, номчукчуларывысты кыйдыс!

Хүннүң медээлери

«ТЫВА КЕЛИР ҮЕДЕ:
ӨСКЕРИЛГЕЛЕРНИҢ СТРАТЕГИЯЗЫ»

Бо чылдың июнь 28-тен 30-ге чедир Кызылга «Тыва келир үеде: өскерилгелерниң стратегиязы» деп шуулган болур.

«Бо шуулганын социал-экономиктиг хөгжүлдениң аңгы-аңгы угланышкынарының талазы-биле чоннуң идеяларын чыыр кылдыр бодап турган бис. Ийги сорулга — ону баштай дискуссия шөлдеринге авторлар-биле болгаш эксперттер-биле сайгарып чугаалажыры. Үшкү үе-чадазы — шилилге эрткен идеяларны амыдыралга боттандыры, ол идеялар 2030 чылга чедир регион стратегиязының кол өвээ болур ужурлуг, оларны Россияның болгаш Сибирьниң хөгжүлдениң ортумак хуусаалыг болгаш үр хуусаалыг планнарынче кириер» — деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол бодунуң блогунга бижээн.

Бо ажилга кол чери тус-тус черлерден кирген эгелээшкынер ээлээр ужурлуг деп регион удуртукчузу санап турар. Медээлер шыгжамырында чыгдын-

ган дыңнадыгларны сайгарып чугаалажы. Төрзөн Тывазын сайзырадып хөгжүдеринге хамаарышкан саналдар чонда хөй деп, Шолбан Кара-оол санап турар, оларны кожууннарга чорааш, он-ону-биле дыңнап келген. Оларның саналдарын боттандырынга дузаны улуска чедирер херек.

Экономиканың адыр бүрүзүнге саналдарны он-ону-биле чыып ап болур дээрзинге Чазак Даргазы бүзүрелдиг, оларның иштинде тоолзуг-даа идеялар туруп болгай. «Оларның-биле специалистер ажилдаар, утка-шынарын шуулганга үнелээр болгаш эң чугулаарын шилип алыр, оң соонда ол саналдардан хоойлулар, тудуг болгаш өске-даа нормативтиг көстүп келир, өртээ, хуусаазы болгаш беримчези кандыг болуру санаттынар, кол чүүл — республиканың чурттакчыларынга, хамааты бүрүзүнге оң ажыктыг чоруу. Бистиң эчис сорулгавыс — бөдүүн кижилерге эки чурттаарының аргаларын тывары» — деп, Шолбан Кара-оол демдеглээн.

САКТЫЫШКЫН ЧУЛАЗЫН КЫПСЫР

Бөгүн, июнь 22-де, 22 шак 22 минута турда, Кызыл хоорайның чуртталга бажыңнарының соңгаларына, Тиелелге шөлүнге Сактыышкын чулазын кыпсыр.

Россия июнь 22-де Ада-чурттуң Улуг дайынына амытынын бергеннерниң сактыышкынын болгаш качыгдалын эрттирер. Кызыл хоорайга ол хүн Сактыышкын болгаш качыгдал хүнүнге тураскааткан хемчеглер болур.

Июнь 20-ден 24-ке чедир Н. Крупская болгаш Ю. Лермонтов аттыг уруглар библиотекаларына «Сактыышкын хүнү» деп ном делгелгезин органиастаар, ол ышкаш бүгү библиотекаларга сактыышкынга болгаш качыгдалга тураскааткан видеороликтерни

көргүзер.

Июнь 22-де школалар чанының лагерьлеринге төөгү кичээлдери болур. Ол хүн 11 шакта Арбатка хоорайның культура департаментизи акция эрттирер.

Бөгүн, 11 шакта, Тиелелге шөлүнге №1 постуга — амытынын берген дайынчыларның тураскаалына чечектер салырының езулалы болур. Кежээ 22 шак 22 минута турда Кызылга «Сактыышкынның чулазы» деп акция эртер. Чуланы чүгле Тиелелге шөлүнге звес, бажыңнарының соңгаларына база кыпсыр. Ол дээрже эң хөй хан төгүүшкүнүгү дерзии дайынның дугайында сактыышкынның чонда ам-даа барын, тиелекчи солдаттың маадырлыг херектерин кызылчыларның утпайн турарын херечилеп турар.

ЧАА АРГА ТЫПТЫП КЕЛГЕН

Республика девискээриниң чаагайжыдылганын болгаш санитарлыг арыглаашкынын контролга алыр чаа арга Тываның чурттакчыларында тыптып келген.

«OpenTuva.ru» деп ажык медээлер порталы интернетче үнер тургузуглуг кандыг-даа хамаатыга оң эскергени бок-күзүрүм дугайында дыңнадыгны болгаш фото-чурукту эрге-чагыргаларже дораан чорудуптар аргалыг апарган. Амгы үеде http://www.opentuva.ru/?qonk&tid=83&field_status_for_nk_value=All деп сайтыже киргеш, «Улусчу контроль» деп эгени тыпкаш, бодунуң дилээн чорудуп болур, аңаа чыылган бок-күзүрүмүң картага айтыкаш, фото-чуруун чорудуп болур апарган.

Кирген бүгү чагаалар чажыт болур, оларның-биле Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызының специалистери ажилдаар.

Кирген бүгү чагаалар чажыт болур, оларның-биле Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызының специалистери ажилдаар.

Кирген бүгү чагаалар чажыт болур, оларның-биле Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызының специалистери ажилдаар.

ТР-ниң Чазаның парлалга албаны.

ШӨЛЭЭ АКШАЗЫН ҮЕЗИНДЕ ТӨЛЭЭР

Кожууннарда бюджет адырының ажилдакчыларының, ооң иштинде педагогика ажилдакчыларының ажил төлевири болгаш шөлээ акшазын төлөп турарының доктаамал мониторингизин ТР-ниң Саң-хөө яамызы боттандырып турар.

Май төнчүзүнде шөлээже үнген башкыларның шөлээ акшазын долзуу-биле төлээнин дыңнадып турар. Июнь 1-ниң соонда шөлээже үнгеннер акшазын бо хүннерде алыр. Ол сорулгага көрдүнген акшаландыры-

ышкынны ТР-ниң Саң-хөө яамызы июнның 15-16 хүннеринде шилчидипкен. Артып калган акшаны июнь 20-де чоруткан.

Россияның Саң-хөө яамызы бо чылын шөлээ акшазын төлээринге саң-хөө дузанын чогуур үезинде шилчиптээнин айтыры чугула. Ооң уламындан педагогика ажилдакчыларының шөлээ акшазын график езугаар төлээр. Ону 2017 чылдың июнь 25-ке чедир үзе төлөптер деп, ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызы дыңнадып турар.

ТР-ниң Чазаның парлалга албаны.

КЫРГЫЛДА ШАЛЫПКЫН
ДООЗУЛГАН

Шеми сумузунуң кыргыкчылары чаңчыл болган аайы-биле бо чылдың апрельден эгелеп малчын коданнарның өшкү-хоюн кыргааш, май төнчүзүнде доосканнар. Арган, семис кандыг-даа өшкү-хойну кыргываска, күш кирип деңгивес, семирбес болгай, ооң кадында саргылар-биле демиселди база чорудар апаар.

Өшкү-хой кыргыры ындыг кончуг белен звес ажыл, чамдыктары хозалган, хозалбаан-даа боор. Кыргылда үезинде хачылар эки-ле болза, хол аарывас, суглаңгылава, дежилбес. Шаандагы ышкаш электрилиг кыргылда чок. Бистиң Шеми сумузунда хөй звес кыргыкчы бар бис, он шаа киж. Чылдың-на ол-ла кыргыкчылар болур. Оларның аразында доктаамал ажилда тургустунмааннар болгаш пенсия назы чеде берген хоочуннар. Эң улуг назылыг кыргыкчыларга Татьяна Баавуевна Монгуш биле мен хамааржыр бис. Бир хүнде аныяктардан дудавас дээш 10-20 баш чедир кыргыптар бис.

Мурнакчыларның одуруунга: Оюмаа Доржукаевна, Аяс Доржукаевич, Азиймаа Борисовна, Уона Дыртыевна, Яна Очур-ооловна, а өг-бүлелерден: Юрий, Валентина Ондарлар, Сергей, Кара-Кат Кууларлар, Эрес, Кыдыраш Имажоттар хамааржыр.

Кыргылда үезинде Сергей, Чодураа Монгуштарның кыштаанга база четтивис. Оларның кодан хою улуг харлыг кышты онча-менди ажып эрткен, чаш анай-хураганның баш санынга чаңгыс-даа чидирг чок болганнар. Бо аныяк өг-бүле кожуунуң муңчулар одуруунда кирген, хөй шаңнал-макталга төлөпиг малчыннар-дыр. Өөнүң ишти Чодураа Сандаковна Шеми суму чагыргазының даргазы болуп ажилдап чоруур. Чагырганың чымыштыг ажыл-ижин билдиг удуртпашаан, бодунуң өдек-коданында мал-маганын база карактажып четтигип турар. Бис Монгуштарның аалынга чедип, өшкү-хоюнуң кыргылдазын демни-биле доостувус.

2016 чылдан эгелээн "Аныяк өг-бүлере — кыш-

Бойдустуң шылгалдазы

Агаар-бойдустуң изип, чаъс-чайыктың үзүктөлип турары-биле холбаштыр арга-арыг өрттери республикада көстүп кээп турар апарган.

Бойдустуң бо халавындан чайлаар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаа айтышкын үндүрген. Ында чугаалап турары болза:

«1994 чылдың декабрь 21-де «Чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни бойдус болгаш техногенниг хевирлиг онза байдалдардан камгалаарының дугайында» № 68-ФХ Федералдыг хоойлуга, 2003 чылдың декабрь 30-де Россия Федерациязының Чазаның «Онза байдалдарны болдурбазының болгаш чайладырының чаңгыс аай системазының дугайында» №794, 2007 чылдың май 21-де «Бойдус болгаш техногенниг хевирлиг онза байдалдарны тодарадырының дугайында» №304, 2011 чылдың май 17-де «Арга-арыг өрттериниң түңнелинде арга-арыгга тыптып келир онза байдалдарның дугайында» №376 доктаалдарына дууштур. Тыва Республиканың девискээринде арга-арыгларга өрттериниң санын болгаш шөлүн улам улгаттырарына чедирер курга болгаш изиг агаарның келгени-биле холбаштыр:

1. 2017 чылдың июнь 20-ден эгелеп Тыва Республикага онза байдалдарны болдурбазының болгаш чайладырының чаңгыс аай күрүне системазының эргелеп башкарылга органнынга болгаш девискээрниң иштики системаларының күштеринге

АРГА-АРЫГЛАРГА
ОНЗА БАЙДАЛ
ЧУРУМУН КИИРГЕН

Тыва Республиканың арга-арыгларына онза байдалдың чурумун кириер.

2. Тыва Республиканың Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар албаны өртке удур чепсек-херекселдерниң болгаш дерилгелерниң курлавырын арга-арыг өрттерин өжүрери-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларына тургузарының талазы-биле ажилды органиастаар.

3. Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агыының талазы-биле күрүне комитеди 2017 чылдың июнь 21-ге чедир 2017 чылдың июнь 22-ден эгелеп Тыва Республиканың девискээринге өртке удур онза чурумну кириериниң дугайында Тыва Республиканың Чазаның доктаалының төлевилелин белеткээр болгаш Тыва Республиканың Чазаның кириер.

4. Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының тус чер бот-башкарылга органнынга сүмелээри:

- арга-арыг өрттерин өжүреринге дузаны чедирер, өрт өжүрери-биле техниканы болгаш өнчүнүң кайы-даа хевир хамаанчок организацияларның ажилдакчыларын хаара тудар;

- Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының тус чер бот-башкарылга органныны, Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агыының талазы-биле күрүне комитединиң,

иштики херектер органны ажилдакчыларын хаара тургаш, мөөң болгаш постуларын тургузар органиастаар;

- өртке удур суг ханыгазының дөстөрүнүн үрел чок ажилдаарын ханды;

- онза байдалдың киригениниң дугайында дыгны чурттакчы чонга организациялар удурттырынга чедирерин органиастаар.

5. Тыва Республиканың форматизация болгаш заа яамызы тургустунуп онза байдалдарның арга-арыг өрттери болгаш черлерде алдынып хемчеглерниң дугайында Республиканың күүсекчи чагырга органнының Республиканың муниципалдыг тургузугларының бот-башка органнының болгаш организацияларның удуртукчула а ол ышкаш чурттакчы чонга доктаамал дыңнадыр.

6. Бо айтышкынның Республиканың информатизация «Информатизация» четкизинде албан езузуну тызынга парлаар.

7. Бо айтышкынның селдезинге контролду, Республиканың Чазаның аныякчызы Б.Н. Мока дагыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы О. НАТ

Шеминиң көдээ ишчиле

таг" көдээ ажил-агый төлевилелинги бистиң суурдан Айдың Кууларны киришкен. Оларны Чодураа Сандаковна арга-сүмезин кадып, кыштааның тудуу суурнуң улуг-бичиичонун мөөңнөп тургустунган. Бо аныяк өг-бүле кылын хар хур ажып, хураганнарын 100 хууга камгалап алганнар. Бо коданның хоюн кыргып доостувус. Чодураа Сандаковна малчын-биле дугурушкаш, кыргылда шалыпкын башкарып, акша-көпеең орлардан чыгаш, кыргыкчыларга хом төлөп берген.

Ынчалдыр-ла суурнуң арга-дуржулгыкчылары часкы үеде кыргылдагы эвээш звес акша-шалыңны ажилдап а-

ЫЯШ-ДАШ-БИЛЕ ДУЗА

Эрткен кыжын республикага чаап, чамдык кожууннарга 1 ме турду. Бистиң Чөөн-Хемчик кожуун черлери база кылын хар-биле шыңчалза-даа шемижилерниң эпт чонунуң мал-маганынга чидирг одалга талазы-биле бергедээшкыны апарышпаан.

Сумуда амыдыралының байдалы өг-бүлелерге социал ажилдакчы Эдуард хөмүрнү дузаламчы кылдыр дүжүрген, орук чок болганы-биле ыяшка четпейн тургалар турган. Ынчангаш улгады берилгаларга дузалажып, ыяш-дажын белет чон-биле сырый харылзааны туткан.

Шемиде чүгле 2 ыяш сөөртүр автомашина ГАЗ-53 машинаның чолаачызы Буян Куулар Ордан Монгуш. Олар кышты өттүр чыдаш-биле хандырып, үзүк чокка хөмүрнү эккеп турдулар. Ооң ачызында бо кыжын үспейн, чылыг кыштаан. Моон-даа соңгаа соогу дивейн, узун оруктарга тура дүшпө хөмүрнү кыш санында сөөртүп, эккеп бер чолаачыларыныска ак орукту күзедим!

Людмила Шем

"Шынның" аалчызы

КИЧЭЭНГЕЙДЕ – БАЛЫК ТЫВЫЖЫ

Бистиң интервьюс

Тываның Баштыңының 2015 чылдың май 19-та №93 Чары-биле Тыва Республиканың девискээринде сугларның олуттуг курлавырларының өзүп көвүдээринге таарымча байдалдарны тургузуп, балык үлетпүрүнүн продуктулугуун организастаар, өйлеп-таарыштырар бүрүн эргелер-ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аъш-чем яамызынга чыдып берген. Оон бээр ам ийи чыл эрткен. Амгы үеде республиканың балык ажил-агыйында байдал кандыгыл? Бөгүнгү «Шын» солунуң аалчызы Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аъш-чем яамызының көдээ ажил-агый болгаш балык ажил-агыйының продуктуларының баазырадылганын болгаш аъш-чем продуктуларының чок чорун хандыраар килдизиниң эргелекчизи Альбина Михайловна Даваа-биле «Шын» солунуң экономика, түр, көдээ ажил-агый килдизиниң эргелекчизи Даш-оолгуш ужуражып чугаалашкан.

Альбина Михайловна, чың хемнер, хөлдери, ыжамырлары балык-биле элбек дээр-ле ий бис. Оларның аразын-илгиз, үлетпүрге чиг-эт балыктар хөй бе?

Тыва чурту байлак деп үндениниң: балык-бай-г болгаш балык өстүр-таарымчалыг улуг, биче-иниң саны 6700, а хемнер 15 муң чедип турар. Оон адык улуг девискээрге Шушенск суг шыгжамыры Оларда үнелиг, үлетпүрге болур балыктарның он бар. Ол дээрзе ак-балык, кызыл, кадыргы, бел, налим, сибир, язь, лещ, осман деп тар-дыр.

Челиг балыктар дээрзе-ап, ыштап, консервалап өске-даа үлетпүр арга-биле болбаазыраткаш, эмге ажыглап, бараан ир үндүр садып-даа балыктар деп билир бис. үеде республикада балык-агыйында байдал ыгыл, солунуң ном-тарынга сонургадып иап бээр силер бе?

Республикада балык ты-чорудуп турар ажил-арның болгаш бүдүрүлг-иниң саны 40 чедип ту-ларның аразында балык-ын чорудары-биле алган-гоналдазын чылдың-на ип турар ажил-агыйлар бүдүрүлгелер хөй. Чижээ-2015 чылда балык тывы-рлар планныг онаал-2016 чылдың январь 20-дээзи-биле 24 бүдүрүлг-е 00 хуу күүсеткен. Олар-ле Мөңгүн-Тайганың «Мө-рен», «Малчын» унитар-үрүлгелери, федералдыг-заар албан чериниң №2-ыл колониязы, Барыин-ктиң, Шагаан-Арыгның-жил-агыйлары, көдээ-агый хереглекчилериниң-ан», «Нептун» коопе-ри, «Сумбер-Уула», «н» көдээ ажил-агый ко-втери, «Пөш», «Багуль-Тыва даг-дүгү тудуг»,-илге энергетика», «Пар-ызыгаарлаан харысал-ниитилелдер, Тожунуң-ы-тывыш ажил-агыйының-ативи-дир.

Ажыкш 2015 чылда балык-ын чорудары-биле бодун-ин планныг онаалдазын-илдиг күүседип, кызымак-ааннарга арат-фермер

ажыл-агыйлардан Уйнукама-Иргитти, хууда бүдүрүлгелерден Аяна Монгуш, Александр Пету-хов, Сайдаш Кол, Ян Пахель, Виктор Ховалыг, Алдын-оол Аракчаа, Анатолий Молчанов болгаш өскелерни-даа адап болур.

Бо ажил-агыйларның, бү-дүрүлгелерниң болгаш хуу ки-жилерниң шудургу ажил-ижиниң түңнелинде дузаан, ыштаан болгаш чаа туткан балыктарның садылдарда көстүп кээп турары өөрүнчүг. Ындыг-даа болза тус-черниң балыы чоннуң херегле-линге ам-даа четпейн турар. Тускай эртемниглерниң санап турары-биле алырга, чаңгыс-кижиниң чыл дургузунда балык-эдин чиир нормазы 18,6 килге-дең болза, ол көргүзүг бистиинде-чүглө 8,4 кил болуп турар.

Россияның балык ажил-агыйының Енисей девискээр-эргелелиниң бистиң республи-ка чоннуң херегелелинге дүүштүр-тускайлап берип турар балык-тударынга чөпшээрелдериниң-хемчээли эвээш эвес болуп-турар. Чижек кылдыр сөөлгү-беш чылдарны көрээлиңер: 2012 чылда 407 тонна балыкты-тударын чөпшээрзэн болза, оң-күүсеттингени – 310 тонна, 2013-чылда 347 тоннаны 267 тоннага, 2014 чылда 268 тоннаны – 210-га, 2015 чылда 365 тоннаны – 325-ке, 2016 чылда 157 тоннаны 138-тоннага күүсеткен.

Чоннуң херегелелинге дүүш-түр четчир хемчээлдиг балык-тывыжын чорудары-биле чөп-шээрелди берип турда-ла, ба-лык тывыжын чорудуп турар-ажыл-агыйлар, бүдүрүлгелер-ону күүседип күш четпейн ту-ра-рының чылдагааны чүдөл? Бирээде, бо черлерде балык-кадагалаар улуг соодукчулар-чок. Ынчангаш балык тывыжын-чүглө кышкы үелерде, колдуун-да ноябрь, декабрь айларда-чорудуп турар. Ийде, машина-техниканың чедишпезинден че-дери берге, ырак-узаак хөлдере-ге, суг шыгжамырларына балык-чылар чедип шыдавайн турар. Үште, кожууннарда балык ты-выжын чорудар болгаш балык-болбаазырадыр, ыштаар, ду-заар, балык эдинден янзы-бүрү консервалар кылыр биче-бүдүрүлгелер, цехтер чогуңдан-бо ажил шуудавайн турар.

– Альбина Михайловна, өскээр чугаалаарга, балык-тывыжын чорудар ажил-агыйлар, бүдүрүлгелер бар, кижиги күжү четчир. Чүглө

А.М. Даваа.

машина-техника, дериг-хе-рекселдер-биле хандырылга-четпейн турар. Ынчаарга ол-бүгүнү садарынга эвээш эвес-акша-төгери херек апаар-болгай.

–Ийе, республикага балык-ажыл-агыйын сайзырадырынга-кол бергедээшкннер акша-төгери айтырында болуп-турар. Балык тывыжы чорудуп-турар биче хевирлиг ажил-агыйлар элдеринге ажил-херзэн-калбартыры-биле чээлини бан-кылар бербейн турар. Ынчангаш-күрүне деткимчези чокта балык-ажыл-агыйын сайзырадыры-берге.

Тургустунуп келген байдал-ды өөренип көргөш, Тыва-Республиканың Чазаа үлетпүр-болгаш бараан хевириниң ба-лык ажил-агыйын сайзырады-ры-биле «Тыва Республика-га 2014-2020 чылдарда көдээ-ажыл-агыйы сайзырадыры, көдээ ажил-агый, чиг-эт бол-гаш аъш-чем продуктуларының-рыногун өйлеп таарыштыра-ры» деп күрүне программаның-иштинге немелде кылдыр «Тыва-Республикага 2016-2020 чыл-дарда балык ажил-агыйының-комплексин сайзырадыры» деп-программаны хүлээп алган.

Программаның кол сорулга-зы болза, Тывада хөлдериң, суг шыгжамырларының балык-курлавырларын өстүрүп, олар-ны ажыктыг ажыглаар, балык-тывыжын калбартып, оң орул-галыг кеззэн бедидер. Болбаа-зыраткан балыктың хемчээлин-өстүрүп, чоннуң херегелелинге-чедер продукцияны бүдүрүп, балык адырының регионнуң-бараанныг продукциязынга са-лышкынын көвүдөдир.

ТР-ниң Көдээ ажил-агый бол-гаш аъш-чем яамызы үстүндө про-граммага үндөзилээш, үлетпүр-болгаш бараанныг хевириниң-балык ажил-агыйын хөгжүдүп-турар сайгарлыкчыларның ча-рыгдалдарының кезик-чамды-зын күрүнөдөн эгидип бээриниң-дугайында чурумну ажилдап-кылган. Ону ТР-ниң Чазааның-2016 чылдың апрель 22-де док-таалы-биле бадылаан.

Бо чурум езугаар чарыг-далдарның дараазында хевир-леринге күрүнөдөн субсидия-акшазын төлээр:

– балык өстүрери-биле-байлаңнарны болгаш үүргене-лерни сатканынга;

– байлаңнарны болгаш үүр-генелерни өстүрүп, балык туду-

рынга таарымчалыг аквариум-нарны садып алганынга;

– балык өстүреринге болгаш-балык тударынга херек дериг-херекселдерни сатканынга;

– балык ажил-агыйларын-суг-биле хандыраар ажилдарга-болгаш өске-даа ачы-дуза чеди-рилгезинге.

ТР-ниң Көдээ ажил-агый бол-гаш аъш-чем яамызы бо чурум-езугаар 2016 чылдың май – июль-айларында сайгарлыкчылар-ортузунга шилинде мөөрейни-эрттирген. Оң түңнели-биле-хууда сайгарлыкчылар Виктор-Ховалыг, Аяна Монгуш, көдээ-ажыл-агый хереглекчилериниң-«Ногаан» кооперативи (удуртук-чузу Сергей Спирин), «Партнер»-КХН (удуртукчузу Валентин Со-колов) субсидия акшазын алыр-эргени алган.

Ам оларны чаңгыстап таныш-тырайн: хуу сайгарлыкчы Виктор-Лопсанович 2009 чылдан эгелеп-Эрзин кожуунуң Төре-Хөлде-элбек балыктыг девискээрни-15 чыл дургузунда арендап-алгаш, балык тывыжын чорудуп-турар. Балык продукцияларын-кадагалаары-биле «Бирюса-144», «Бирюса F240K» деп соо-дукчуларны садып алганының-дугайында документилен-ни ол комиссияга дужааган. Сайгарлыкчының чарыгдан-акша-көпөезиниң чартын 17750-рубльди субсидия акшазы кыл-дыр эгиткен.

Хуу сайгарлыкчы Аяна Оле-говна ыраккы Тожунуң Ушпе-Хөл девискээринде үлетпүр-хевириниң балык тывыжын чо-рудуп турар. Аяна Монгуштуң-удуртуп турары Далай аттыг-балык болбаазырадыр цехтиң-бүдүрген продукциязын садып-алыкчылар үнелеп турар. Ыш-таан, дузаан, доңурган балык-тарны садып сайгарып турар-улус. Бо удаада сайгарлыкчы 3-млн. 1 муң рубльге балык дузаар-дериг-херекселдерни болгаш-соодукчу садып алганының-дугайында документиленни ду-жаап, 1 млн. 5 муң 500 рубльди-эгиттирип алган.

Көдээ ажил-агый херег-лекчилериниң «Ногаан» кооп-еративи 2007 чылда тургус-тунган. Кооперативтиң кол-сорулгаларының бирээзи – үлет-пүр хевириниң балык тывыжын-чорудары болгаш балык про-дукциязын болбаазырадыры. Чылдың-на 40-42 тонна ба-лык тывыжын чорудары-биле-чөпшээрелди алгаш, хүлээлгезин-ак сеткилдиг күүседип турар-улус. Кооперативтиң удур-тукчузу Сергей Михайлович-186815 рубль өртектиг «В0кс-NGX 34b 380-4с» маркалыг-компрессорну садып алган ду-гайында документиленни дужаа-ган. Ынчангаш кооперативтиң-чарыгдалдарының кезик-чам-дызы болур 93407 рубльди-күрүнөдөн субсидия акшазы-кылдыр эгиткен.

«Партнер» КХН-ниң ажил-чорудулгазының кол угланыш-кынарының бирээзи – балык-тывыжы болгаш балык про-дукцияларын болбаазырады-ры, балыкты үүрмектеп садып

сайгарары. Ниитилел бодунуң-акша-көпөез-биле ниитизи-би-ле 487500 рубль түңге «ИСО-20DC» маркалыг контейнерни, Gladiator AIR E380 деп хемени-болгаш хеме моторун садып ал-ган дугайында документиленни-дужаап, чарыгдалдарының ча-рты 243750 рубльди күрүнөдөн-төлеттирип алган.

Ниитизи-биле түңнөп чугаа-лаарга, балык ажил-агыйын-хөгжүдүп, балык тывыжын чору-дуп турар сайгарлыкчыларга 1-млн 855 муң 407 рубльге субси-дия акшазын төлээр.

Оон аңгыда бо чылдың март-айда балык тывыжын чорудуп-турар кооперативтер, ажил-агыйлар, хууда бүдүрүлгелер-ортузунга Тываның балык-би-ле байлак девискээрлеринге-балык тывыжын чорудар эрге-дээш мөөрейни эрттирдвис. Түңнелинде «Партнер» КХН, көдээ-ажыл-агый хереглекчилериниң-«Ногаан» кооперативи, федерал-дыг эдип-чазаар албан чериниң-№2 күш-ажыл колониязы, А.А. Тюлюштуң хууда бүдүрүлгези-Саян-Шушенск суг шыгжамы-рынга, И.У. Ичин-Норбунуң хууда-бүдүрүлгези Тожунуң Нойон-Хөлге, «Багульник» КХН Тожунуң-Кара-Хөлге, көдээ ажил-агыйның-«Сумбер-Уула» кооперативи-Барыин-Хемчик кожуунда Куп-Хөлге балык тывыжын чорудар-эргени алган.

– Тывага балык ажил-агыйын хөгжүдери-биле Тыва-Республиканың Чазаа, Көдээ-ажыл-агый болгаш аъш-чем-яамызы тодаргай хемчеглер-ни ап, ажилдарны кылып ту-рар дээрзин билеп алдывыс. Чугаавысты төндүрүп олурар, мындыг айтырыгга кысказы-биле харыялаптар силер бе. Республикага балык ажил-агыйының адырын сайзыра-дып, ажыктыын бедидериниң-кол угланышкынарын кан-чаар көрүп турар силер?

– Республикага балык ажил-агыйын сайзырадыры-биле бир-дугаарында ап чорудар хемчег-болза, Улуг-Хемниң суг шыгжа-мырларында болгаш хөлдериң-үнелиг балыктарына немей-үлетпүрге чиг-эт болур балык-тарны элбээ-биле саткаш, ол суг-ларга салып, өстүргөш, чоннуң-иштиги херегелелин хандыраар:

– балык тывыжын чорудуп-турар болгаш балык өстүрүп-турар ажил-агыйларга, бүдүрүл-гелерге, хуу сайгарлыкчыларга-күрүне деткимчезин көргүзөр;

– балык болбаазырадыр, балык эдинден янзы-бүрү про-дукция бүдүрер биче заводтарны-болгаш цехтерни чээли аргазы-биле болгаш инвестиция акша-хөрөңгизи-биле тудар;

– балык ажил-агыйларының-болгаш балык болбаазырадыр-бүдүрүлгелерниң материал-техниктиг хандырылганын эки-жидип, балык бүдүрүлгелеринге-бедик технологтуг дериг-херек-селдерни шигээдип алыр;

– балык ажил-агыйларын-га тускай эртемниглерни, то-даргайлаарга, ортумак болгаш-дээди эртемниг ихтиологтарны-белеткээр.

– Тыва чуртувуска балык-ажыл-агыйын хөгжүдөр тала-зы-биле силерниң бурунгаар-көрүжүңер, сорулгаларыңар-бүдүп-ле турзунам! «Шын»-солунуң аалчызы болуп кээп, интервью бергениңер дээш, четтирдвис!

Шолбан КАРА-ООЛ: «Республиканың Чазаа биле парламентизм аразында боттуг кады ажилдажылганы аажок үнелээр м

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Хүндүлүг коллегалар!

Бистиң кады ажылывыска хамаарыштыр республиканың экономиктиг ниити хөгжүлдениң болгаш саң-хөө бөлүүнүң айтырыгларының чамдык чүүлдеринге доктааскап тур мен. Бөгүн 2016 чылда бюджет күүселдезиниң дугайында отчетту бадылаар болгаш амгы бюджетке ээлчеглиг эдилгелерни кириер болгай силер.

Бир ай бичии ажыг үе бурунгаар республикага Чазактың 2016 чылдагы отчетдун чугаалажыр талазы-биле улуг хемчээлди кампания болуп эрткен. Ону катаптаан ажы чок боор, ынчалза-даа чамдык чүүлдерге доктаар херек. Тыва Республиканың социал-экономиктиг байдалы 2016 чылдың январь-декабрьда мындыг болган: үлөтүр бүдүрүлгезиниң индекси 5,3 хуу, көдээ ажил-агый продукциязының бүдүрүлгезиниң индекси—2,5 хуу, харылзаа ачы-дузаның хемчээли—8,0 хуу, бир ажилдакчыга саттырган айда ортумак ажил төлевири—4,7 хуу өскөн, ол дээрже 29716,3 рубль-дир. Эки чүүлдер бар болуп турарын көрүп тур силер.

Чонну ажилга хаара тудар күрүне албанының органның бүрүткеттинген ажылы чок кижилерниң саны 2,8 хуу кызырылган, 5,2 муң кизи болган. Дараазында көргүзүлгөр талазы-биле кудулаашкынар болган: тудуг ажилдарының хемчээли 2,7 хуу; чүк сөөртүлгези—39,9 хуу; пассажир аргыштырылгасы—6,7 хуу; чуртталга бажыңнарын ажыгдалга кириери—1,1 хуу; республиканың чурттакчыларының кизи санына онааштыр ортумак орулгазы 6,6 хуу болган, ол 14242, 6 рубль; бодунда бар акша орулгазы—14,1 хуу; чонга төлевирлиг ачы-дузаның хемчээли—1,3 хуу. Республикада биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң ээлериниң саны 9 хуу кызырылган болгаш 9295 кизи четкен.

Коллегалар, сессия хуралына Чазакка болган аппарат хуралының соонда келдим, ону понедельник санында муниципалдыг удуртукчулар-биле видеоконференция хевирлиг эрттирип турар бис. Бөгүн оларның кичээнгейин девискээр хөгжүлдениң айтырыгларынче угландырып турдум. Муниципалдыг деңнелдин удуртукчузунуң эрге-байдалы чамдыкта ооң ажылының тодаргай түңнелдери-биле дүүлпейн баары хомуданчыг. Кожууннарда ажил-херекчи идепкейиниң кудулаанын бөгүн демдегеп турар бис. Ол дээрже Улуг-Хемден аңгыда барык бүгү кожууннарда үрмектеп садыглаашкын саарылганың батканы-дыр; Мөңгүн-Тайгадан, Өвүрдөн болгаш Кызылдан аңгыда өске черлерде ниитиниң чөмөнчилгезиниң саарылгасы кудулаан; Тожудан, Тес-Хемден болгаш Чаа-Хелден аңгыда республиканың бүгү девискээринде чүк сөөртүлгезиниң хемчээлин эвээжеткен.

Маңаа бүгү чүүлү кризиске болгаш чоннуң төлевир кылыр аргазының чогуңга чылдагааннаары шын эвес. Пассажир аргыштырылганын доктаамал болдурарының талазы-биле тус чер эрге-чагыргаларының идепкейи чок болуп турар. Сайгарлыкчыларның санының кызырылганын чугаалаар болза, биче болгаш ортумак бизнеске деткимче көргүзериниң, биче бүдүрүлгелерге белен шөлчүгештерни тургузарының талазы-биле административтиг дыка хөй ажил-үлө—чогулчалыг херек болуп.

Республиканың кожууннарын-да хөгжүлдө программалары, оларны күүседириниң оперативтиг планнары чок дээрзин демдегеп турар бис. Ону барымдаалааш, «Тыва-2030» деп шуулганын эрттирерин иитипирледивис. Ол бо чылдың июнь төнчүзүндө болуп. Күзелдиг кижилерни шуулганын шөлчүгештеринче чалап тур бис. Ооң кол сорулгазы—ниитилелди идепкейжидери, республиканың хөгжүлдениң оруктарын кады иитипирлээринче ону хаара тудары. Ажил-херектерниң стратегиязының талазы-биле бодунуң аргазын Чазак саналдаар, ындыг турбуже ол стратегияны келир үеде күүседир кижилер-биле кады бо шуулганын эрттирер, ажил-херектерни сайгарып чугаалажыр сорулга салдыган. Шуулганга киржип келген, республиканың хөгжүлдениң айтырыгларын чугула деп санаар кижилерниң ол дээш «бажы ыжар» уjurлуг.

Кол кичээнгейни бюрократчы чоруктардан чайлаарының айтырыгларынче угландырып турар бис. Бо талазы-биле чиигелде кылыр дээш, Тыва Республиканың Чазаа чамдык хемчеглерни ап чоруткан. 2015 чылдың июльда «үндүрүг чапсарының» дугайында хоойлу күштүг болуп кирген. Хоойлунуң ол чүүлү күштүг болуп кирген соонда, бир дугаар бүрүткеди алган, сайгарлыкчы ажил-чорудулганы бүдүрүлгө, социал болгаш эртем адырында боттандырып турар хуу сайгарлыкчыларга үндүрүг онаалдазының бөдүүнчүткен болгаш патент системазынга үндүрүгнүң тик ставказын ажыглаар. Ындыг ажыктыг ажилдарны кылып турзувусса-даа, сайгарлыкчылар саны кызырылып турар, боданыр чүүлдер бар ышкажыл. Үндүрүг онаар чер орулга болуп турар болза, бөдүүнчүткен системаның үндүрүг ставказын 4 хуу чедирген; үндүрүг онаалдазының патент системазынга онаажыр ажил-чорудулганың хевирлериниң даңызын калбарткан; 2016 чылдан эгелеп дыка хөй кожууннарда онааган орулганың чаңгыс аай үндүрүг 15-тен 7,5 хуу чедир кызырылган.

Ынчангаш шуулганга кылыр ажилдарымыс хөй. Секцияларга эдеринчи илеткелдер кылырын, сорулгаларны чугаалажырын саналдап тур мен, коллегалар. Секциялардан кирген түңнелдерни болгаш саналдарны пленарлыг кезээнге сайгарып чугаалажыр бис.

«Аныяк өг-бүлөгө—кыштаг» деп губернатор төлевилелиниң киржикчилери-биле ужуражылгам ам-даа сагыжымдан ыравас. Эң аныяк киржикчи чүглө 21 харлыг. Оларның көдээ ажил-агый ажылы кылыр дээр күзели мактанчыг болбайн аан, ынчалза-даа озалдыг чүүлдер база бар. 2016 чылда ол төлевилелдин күүселдези эрге-чагырга органның чедишкенин ажилындаа, четпестериндаа көргүскөн барымдаалар бар.

Бир сумуга бүдүн чыл дургузунда чаңгыс ажил-агый тургузары көрдүнгөн. Ону безин күүседип чадап каан кижилер бар. Ындыг сумулар даргаларындан боттарының олуттарын хостап бээрин негеп тур бис. Шак ындыг дөрт кизи—Чазактың бүрүн эргелиг төлээлери «Аныяк өг-бүлөгө—кыштаг» деп төлевилелдин күүселдезинге түңнел чедип ап шыдавааны дээш ажилындан үндүрткеннер. Кожууннар чагыргаларының бо төлевилелди буураткан ийи даргаларының дугайында айтырыг ам тургустунуп турар. Бо дээрже аажок чугула төлевилел-дир. Төлевилелдин 105 киржикчизиниң бирээзинге-ле 1 млн.

400 муң рубльди тыпсыры—ол дээрже силерниң деткимчеңер болгаш ол-ла үеде силерниң харысалгаңар-дыр. Ооң күүселдезин шунту кады хайгаараар уjurлуг бис.

2017 чылдың 5 айларының дургузунда бисте сайгарлыкчыларның саны 245 чедир өскөн, оларның 103-ү—«Аныяк өг-бүлөгө—кыштаг» төлевилелдин киржикчилери. Бо төлевилелде хайгаарал структураларының талазындан маргылдаа бар бооп турар. Ынчалза-даа кажан көдээ суурларның чурттакчылары боттары чыылгаш, кымга социал деткимче негеттинип турарын тодараткаш, иитипирни үндүрүп ап турар болганда, аргументилер чок-ла-дыр. Маргылдаалар бар бооп турар, ынчалза-даа бис боттарымыстың талавыстан төлевилелдин боттанышкынын хоойлужудулгага дүүштүр шын чорударын чедип аар дээш кызып турар бис.

Ниитизи-биле, төлевилел-биле ажилдаар арга—эргелеп-башкарылганың таарымчалыг нормазы. Чамдыкта, шын, ол федералдыг нормалар биле республика нормаларының чөпшээржилге чогуң база көргүзүп турар.

Ынчангаш парламент шөлдеринге ындыг хевирлиг чөрүлдээлери сайгарып чугаалажырда, прокуратура болгаш оларга сонугалдыг ведомстволарны кириштирип тургаш, республикага ук төлевилелдер эргежок чугула бе дээрзин чугаалажып көөр уjurлуг.

Бюджет чорудулгазынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул? Республика бюджетди дүшкүрүлгү байдалда дээрзин билер силер. Ынчангаш бис кол саң-хөө документизиниң турум чоруун камгалаар дээш кызып турар бис.

Сөөлгү каш чылдарның дургузунда бот орулгаларның улуг эвес, ынчалза-даа турум өзүлдези чоруп турар. 2016 чылдың түңнелдери-биле ол 13 хуу өскөн. Ниитизи-биле үндүрүлгү болгаш үндүрүг чок орулгалар өскөн. Бис бот орулгалары 10-дан 20 хуу чедир өскөн 20 регионнуң санынче кирген бис.

Күрүне өрөзи кудулаан, ынчалза-даа чээли курлавырларын ам-даа ажыглавайн турар бис. 2016 чылдың түңнелдери-биле ооң мурнунда чылга көөрдө федералдыг акша-хөреңгини 2 миллиард хөйү алган бис. Бюджедивисти 958 миллион рубльден хөйү оптимизастап алган бис.

Ол-ла хевээр бюджеттин 90 хуузу бирги оочурда социал уjur-дузалыг чарыгдалдарже чоруп турар, чүглө 10 хуузу—республиканың сайзыралынче.

40 хуузу өөредилгеже угланган. Ол дээрже регионнуң мурнады хөгжүдөр болгаш демографтыг чугула трендизи. Ооң утказы—бис бөгүн келир үеже салыг кылып ап турар бис. Ук салыгның шынары доктаамал хөй-ниитиниң хыналдазында турар уjurлуг, бир дугаарында, парламент хыналдазының чугула чүүлү боор уjurлуг. Күрүне эрге-чагыргазының шунту органны, ылаңгыя күүсекчи органны, бюджет политиказының шыңгыраанынче кичээнгейни угландыраар күзенчиг. Күрүне программаларына, социал уjur-дузалыг объектилер тудуунга федералдыг субсидиялар аңгылаарының база негелделери дыка шыңгыы апарган. Ол объектилерниң дугаар хуусааларына, отчеттаар чурумунга, дугуржулгаларының байдалдарына база хамааржыр. Отчеттарын дугаар үезинден бир хонук озалдатканы дээш безин торгаал онаар чылдагаан бар.

Ындыг дүрүмнер чүглө акша-хөреңгини кызыгаарлааны-биле харылзаалыг

эвес. Федералдыг чазак тоды берип турар—регионна инезинден дүшкеш, боттар инвестицияларынга туттуна. Ол регионнуң сайзыралына 10 хуу экономиктиг өзүлдени чугула темпелерин хандырып. Шунту чүве бистиң инвесторла ажил-агыйжы идепкейин көдүр хамааржыр. Силерниң хүлээп: «Күрүне-хуу черлер эштежи дугайында» хоойлу шынарлыг уjurлуг. Бо бистиң чоокку үе болгаш ниити сорулгавыс-тыр.

Коллегалар, тудуг адырында херектери-биле холбашкан тарлары билер силер. Оларның чырында боттук чылдагааннар бар эрге-дугаалдыг улустун, оларны де хүлээникчи организацияларзындан, күрүнениң акша-хөреңгиз-харысалга чок, хамаарилереттинип турар. Мээң бодадыг—оорнуң хемчээл алып, аргасайзыраар уjurлуг.

Мындыг чидиг айтырыгларны киржилгези-биле сайгарар депутат корпустун идепкейлиг диледим.

Коллегалар, бо хүнге чедди чедишкенин ажилдаан бис. Кожуунгаар премьер-министр, Медведев-биле ужуражылгавы Республикада амыдыралды билер кизи болду. Кризис үездуг адырынга акшаландырып болгаш инвестицияларны кызып оон диледим. Бодалдарымысча болганы мени өөртүп турар. М чылдарда тудуг адырынга боопитал септелгеге чүглө 400 млтускайлап берип турган болза, млрд. рубль чедир акшаланд чедип алдымыс.

Кызылга 825 уруглар өөреникчиси болгаш Каа-Хем суурда бурунгаар-ла тудуун эгелээш, «Каан» культура болгаш спорт тудуу дээш бо чылын бистиң мунта чугула сорулгалар салдыны Россияның Чазаа херек акша-хөреңги болган. Каа-Хем суурда тудуун ажилдарны бо чылын-на бээр арга бар.

Ийи-Тал суурда эргижиреп школавыс бар. Кызылдың школа өөреникчилер сыңышпайн турары турар бис. Ынчалза-даа бо удамелде акшаландырышкын кылды 300 млн. рубль берген. Бо дээрже черге школа тударына өй акш Чон-биле ужуражылга хуралда түңнелинде мындыг бодалга кел: «Аныяк өг-бүлөгө—кыштаг» төлевилелди дүүштүр уругларга дүне, хүндүшак иштинде турар школа-интеррек. А Ийи-Талдың школазы бо негдүгүп турар. Ында эрги школан чылда-ла туткан, ынчангаш чаа Ийи-Талга тударын иитипирледивис.

Соңгукчуларыңарга чугаалап чедик кылдыр мындыг чүүлү база делексер каап тур мен. Федералдыг орукту Тываның мурнуу чүгүнден бичүгүнче шилчиткени—чедишкени болуру чугаажок. Ам бо орук-биле хазааны коммуналдыг көвүрүг тудуу калган. Ийи дугаар көвүрүг шалай турар. Мотоадыгжы даг бригадз көстүп келгени-биле коммуна көвүрүгнүң байдалы нарыдай болуп. 2011-2012 чылдарда ула

(Уланчызы 5-ки арында)

(Төңүзү. Эгези 1,4-кү арыннарда).

тулаан чер шимчээшкннериниң соон-
күвүргүңү айылдыг байдалда деп
сезн. Ынчан аңаа 20 млн. рубльге сеп-
те ажилдарын чоруткан. Бо хүннерде
чоогунга чаа көвүргү тудуунуң ак-
кандырышышкынын чедип алыр дээш,
ылдап турар бис. Россияның Чазаа
ызында ажилдалда турар көвүргүңү
теп-селиринге 200 млн. рубльди тус-
кайлап бээрин шийтпирлээн.

Бо дугайын чугаалап тура, хөлүн
тир тодаргай сан-түннер адап тура-
м чадавас. Амгы үеде федералдыг
шаландырышкын дээш регионнар
ызында чидиг демисел чоруп турар.

Кымда аргалар болгаш курлавыр-
барыл, инвестицияларны хаара
сарынче угланган бистиң күжениш-
неривисти деткиринче кыйгырдым.
-боттарывыска дузалажып, кады
ыраалыңар.

Чаңгыс чижек. 2016 чылда Тываны ке-
ндир Кызыл – Шагаан-Арыг – Чадаана
андагайты оруунга республика бюдже-
ден 22 млн. рубльди тускайлап берген.

А кажан ону федералдыг деңгелче
үрген соонда, бо оруктуң ажилгалын
дырып, агар септелгезин чорударыңа
млн. рубльди угландырып болур арга
густунуп келген. Оруктарның шывыы
жээн тудум, орук-транспорт озал-он-
кызырлып, а кол-ла чүве — оладып
номиктиг амыдыралдың агымы өзер
эринге идегеп турар бис.

Орук фондузунуң акша-хөренгизиниң
аглалын хостуг чугаалажып болур
дал тургустунуп келген хире-дир.
ге байдалда турар оруктар бисте
эш эвес, ындыг-даа болза Бии-Хем
уунуң девискээринде сыын ажил-
ыйнче углаан орукту кылдыра бер-
ис. Чаа оруктар тудуун Росавтоорук
аландырып турар боорга, херек-биле
кылдырып турарывыс бо.

Республикага кластерлиг туризмни
ырадып эгелей бээр болзувусса,
а турисчи регионче шилчий бээр
олуг. Августан бээр аэропортта чаар-
кылган шөлүвүстү ажыглай берзи-
ге, пассажирлер аргыштырылгасын
ик шынарга хандырып болур арга
устунуп келир. Алтай Республикага
ар болду. Аэропортун үениң негел-
инге дүүштүр кылып алган соонда-ла,
стерни хаара тудуп эгелээн. Ын-
даа болза оларда мыйыс ханының
рүлгези кол рольду ойнап турар. Бис
ону катап тургузуп алдывыс. Сыын
п-агыиы туристерни бодунче хаара
ружурлуг.

Юльда чаа хевирниң аалчылар
нын ажылгалче кириер бис. Хөөмей
Биче Енисейде орус культура фес-
льдарын чайгы үеде эрттирер дээн
ээшкннер туризм адырынга бир
агымын эккээринге салдарлыг болур
луг.

оллегалар, төрээн черивистин
ыралының айтырыгларын комплекс-
биле көргөн болза деп бодаар-
мен. Ынчангаш бо айтырыгларны
ыстап сайгарып чугаалажыры-биле
а-2030" деп шуулганга кирип кели-
е база катап чалап тур мен. Тодаргай
л-сүмелерни өөрүп хүлээп алыр бис.
үндүлүг коллегалар! Чазак биле
аментиниң аразында үре-түннел-
ады ажилдажылганы үнелеп турар
Силерниинге изиг-изиг чугаала-
шкыннарның болуп турарын билир
Чамдыкта депутаттарның азы
-бир сайыттың талазы тиилеп ап-
ры билдингир. Кады ажилдажыл-
ээш өөрүп четтирдим. Чайгы үеде
тарыңарга ажылыңар планнары
чедингир болгаш солун болуруңа
ээр мен.

Валерий Николаевич Шири-
пейниң бодун танывас-даа болза,
адындыңнаан улус көвей. Ол Тывага
нейрохирургия адырын үндэзилеп
тургускан эмчилерниң бирээзи, Тыва
Республиканың улустуң эмчизи,
Россия Федерациязының алдарлыг
эмчизи, медицина эртемнериниң
кандидады. Ооң 65 харлаан юби-
лейи медицина ажилдакчызының
Хүнү – профессионал байырлалы-
биле капсырлажы бергени онзагай
болган.

Бо чылын ооң чоннуң кадыкшылыңа
бараан болганының 42 чылы база эртем
ажыл-чорудулганының 25 чылы болуп
турар. Кызылдың 7 дугаар школазын
дооскан дораан-на Томскиниң эмчи
институдунуң эмнелге херээниң факуль-
тединче кирип алган. Институтка хөй-
ниити ажилыңа идепкейжи, эгелекчи сту-
дентини эскерип кааш, бөлүүнүң комсору
кылдыр соңгуп кааннар. Оон эгелээш-ле
ол активчилерниң бирээзи, көскүлөң сту-
дент апарган. Өөредилгези база шыырак,
ынчангаш дөрт дугаар курс чедэ бээрге,
ону кезер эмчилер бөлүүнче шилчиткен.
Ынаар чүгө эки өөредилгелиг студенти-
лерни алыр турган.

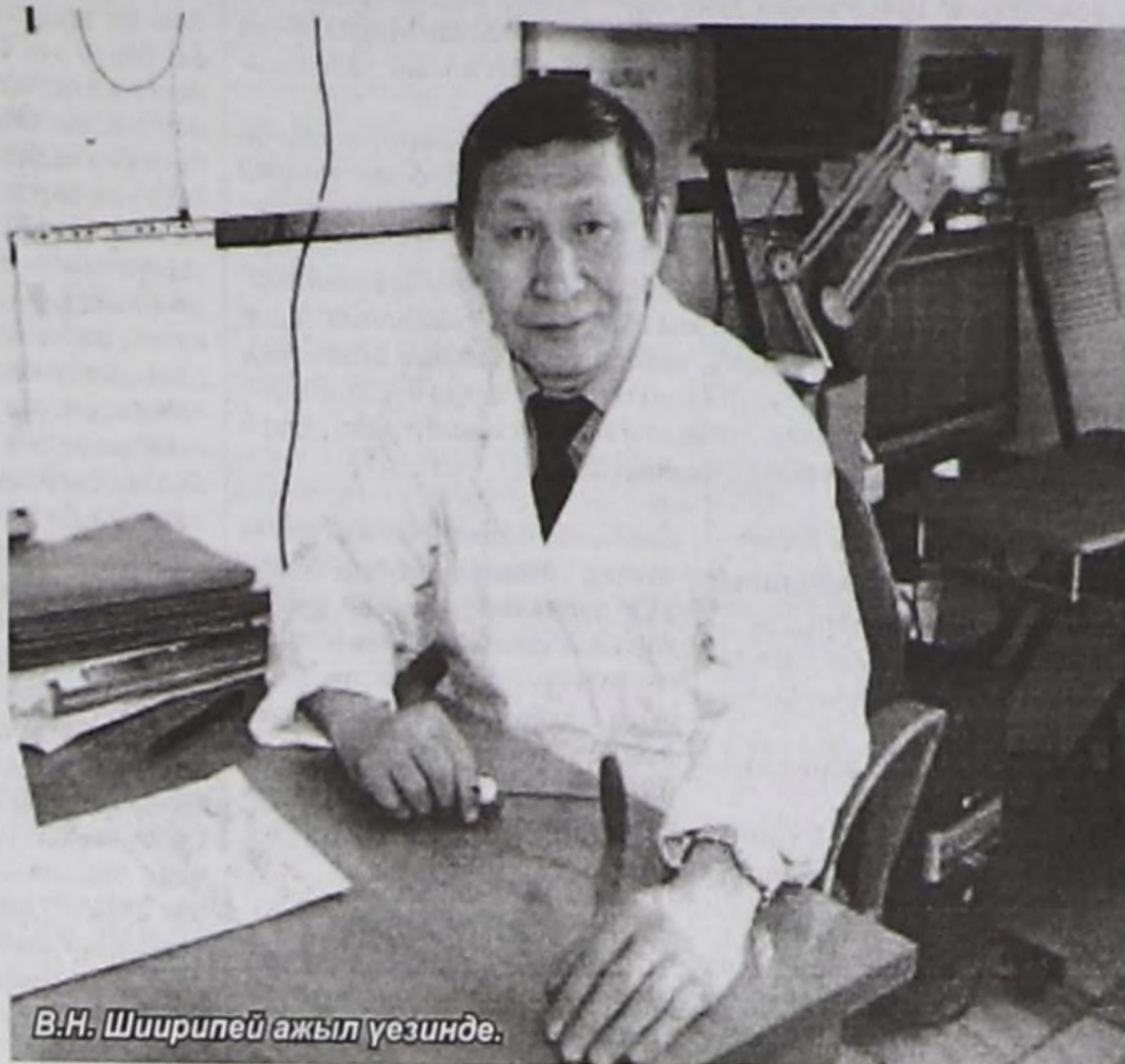
Валерий Ширипейниң эртем ажи-
лыңа сонуггалы, баштайгы дуржул-
газы оон эгелээн: ол студентилерниң
эртем ниитилелиниң кежигүнү, Донецк
болгаш Новосибирск хоорайларга
студентилерниң эртем конференцияла-
рынга киржип турган.

Дөрткү курсту дооскан соонда, прак-
тиказын №1 республика эмнелгезинге
алдар-сурагы кезер эмчи А.И. Канун-
никовтуң башталгазынга эрттиргенин
Валерий Николаевич чоргаарал-биле
сактыр. Ол практиказының түннелинге
үндэзилеп алгаш, ховар таваржыр аарыг
«Ижин-шөйүндүнүң трихобезоары»
деп ажилды парладып үндүргөн. Оозу
дээш студентилерниң эртем ниитиле-
линден шаңнадып, хүндүлел бижикти
алган. Институттуң эртем ажилдарының
чыындыларыңа Тываның талантылыг
студентизиниң 4 статьязы парлаттыңан.

Валерий Николаевич студент чылда-
рында-ла нейрохирург болурун бы-
жыы-биле шийтпирлеп алган. Шилип
алганы мергежилниң онзагай талаларын
сонуурган, Томск хоорайның травматол-
логия эмнелгезинге нейрохирургтарның
бригадазы-биле бо-ла барып дежурный-
лаар турган. Ынчаар кызымак өөренип
тургаш, 6-гы курстуң күрүне шылгалда-
ларын «5» демдектерге дузааган. Кызыл
диплом алырыңа чүгө эге курстарга
апканы «4» демдектери шаптыктаан.

1975 чылда Валерий Николаевич
интернатураны хирургия талазы-биле
№1 республика эмнелгезинге эрттирген.
Аңаа-ла ажилдап арткан болгаш бо
хүннерде-даа нейрохирургия салбырын-
да ажилдап турар. Төрээн бажыңы дег
эмнелгеге ол тыва хирургияның легенда-
зы апарган А.И. Канунников, Л.М. Козлова,
В.А. Верещагин, В.П. Григорьев болгаш
өске-даа талантылыг кезер эмчилер-биле
кады ажилдап, олардан хөйүн өөренип

Баштайгы тыва нейрохирург АЛДЫ МУҢ АЖЫГ КИЖИНИ КЕЗИП ЭМНЭЭН

В.Н. Ширипей ажил үезинде.

алган. Валерий Николаевич боду тыва-
лардан эң баштайгы нейрохирург болуп,
ажылдаан баштайгы чылыңдан-на сани-
тар авиацияның кыйгыртышыкы-биле
районнарже чедип турган. Бедик мер-
гежилдиг, делгем билигилг нейрохирург
эмчилерни белеткээн В.П. Григорьев ооң
дагдыныкчызы болганыңа чоргаарланып
чоруур.

Валерий Николаевич интернатура
үезинде Кызылдың эмчи училищезинге
«хирургия» эртемин башкылап турган.
Доктаамал өөренип, өөнүң ишти, кады
студентилеп турганы Тамара Бымыжап-
овна Ширипей-биле Новокузнецк,
Свердловск хоорайларның эмчи инсти-
туттарыңа билиин бедидип турганнар.
Ол бүгү профессионал өзүлдэзинге бол-
гаш эртем-шинчилел ажилыңа кончуг
дузалаан. Ынчан ол Свердловскиниң
№40 эмнелгези-биле үш эртем ажилын
кафедраның чыындыларыңа парлаткан.

1984 чылда Валерий Николаевич
нейрохирургия салбырының эргелекчи-
зинге томуйлаткан база ТР-ниң Кадык
камгалап яамызының штаттан дашкаар
кол нейрохирургу турган. Оорга хендир-
белеринде ыжыктар талазы-биле чаа
кезишкннерни кылып эгелээн, Чөөн
Сибирьде бир дугаарында тыва хирургтар
оорганың моюн кезээнге микрохирургия
кезишкннин чорутканнар.

1991 чылда Валерий Ширипей хи-
рургия салбырының эргелекчизи В.А.
Ушкалов-биле кады Нью-Йоркка америк

хирургтарның съездизинге киришкен.
1999-2002 чылдарда ТР-ниң кадык кам-
галал сайыдының бирги оралакчызыңа
ажылдаан, Ооң соонда 2008 чылга че-
дир Кызыл хоорайның кадык камгалап
килдизиниң болгаш мэрияның кадык
камгалап комитетиниң даргазы турган.

А эртемден кылдыр Россияның эртем-
шинчилел нейрохирургия институтунуң
директорунуң оралакчызы м. э. доктору,
профессор Е.Н. Кондаковтуң удуртуп-
газы-биле Новосибирскиниң эртем-
шинчилел институтунга 2003 чылда
камгаланган. Бөгүндө В.Н. Ширипей
Тывада чаңгыс-ла нейрохирург эртемден,
Тываның «Эртем» эвилелиниң баштаар
чериниң идепкейлиг кежигүнү.

Амгы үеде Валерий Николаевич №1
республика эмнелгезиниң нейрохирургия
салбырында ажилдавышаан. Ооң 42 чыл
иштинде эмнээн пациентилериниң саны
алды муң ажа берген, ол ийи мундан
көвей кезишкннерни кылган. Ооң дыка
хөй кезишкннери эң нарын деп санат-
тынар. 25 эртем статьяларының болгаш
бир монография номнуң автору.

1995 чылда «Центр Азии» солуннуң
айтырыгыңа чылдың төлөпиг кижизи
деп санаткан. Шыырак, бедик мергежил-
диг эмчи, эртемден, хөй-ниитичи Валерий
Николаевич Ширипей 1995 чылда «Тыва
Республиканың улустуң эмчизи» болган,
2007 чылда «Россия Федерациязының
алдарлыг эмчизи» атты алган.

Надежда МОНГУШ.

ТР-ниң прокуратуразында

А. ГРИНЕВ ВОЛОГДАЖЕ ЧОРУПКАН

2017 чылдың июнь 17-де Россия
Федерациязының Президентизи
Владимир Путинниң «Федерал-
дыг чамдык күрүне органныңа
албан-дужаалдан хостаарының,
албан-дужаалга томуйлаарының
болгаш тускай атты тыпсырының
болгаш тускай атты тыпсырының
дугайында» №269 Чарлыы-биле
Тыва Республиканың прокурору
Александр Гринев албан-дужаа-
лыңдан хостаткан болгаш Вологда
областың прокурорунга беш чыл
хуусаада томуйлаткан.

РФ-тиң Конституциязынга болгаш
«Россия Федерациязының прокурату-
разының дугайында» Федералдыг хоой-
луга дүүштүр субъектилериниң прокурор-

ларын албан-дужаалга РФ-тиң Чиңгине
прокурорунуң киригени-биле Россия
Федерациязының субъектилериниң биле
дугурушканын езугаар РФ-тиң Прези-
дентизи томуйлаар дээрзин сагынды-
раал. Мооң мурнуу чарында Вологда
областың Хоойлужудулга хуралының
депутаттары Вологда областың про-
курору албан-дужаалга Александр Гри-
невту томуйлаарының дугайында РФ-тиң
Чиңгине прокурорунуң кириген дилээн
бир үн-биле деткээннер.

Александр Гриневту Вологда облас-
тың Хоойлужудулга хуралының депу-
таттарыңа таныштырып тура, РФ-тиң
Чиңгине прокурорунуң оралакчызы Алек-
сандр Гуцан: Александр Гринев район

прокуратуразының стажерундан эгелээш,
Тыва Республиканың прокурору чедир
орукту эрткен дээрзин демдеглээн. Ол
албан-дужаалды 2012 чылдың ноябрьдан
эгелеп ээлеп келген.

«Александр Гринев бодун бедик мер-
гежилдиг, негелделиг, профессионал
белеткелдиг удуртукчу кылдыр көргүскен,
ол улуг дуржулгалыг болгаш организа-
ччы салым-чаянныг кижиге» — деп, Александр
Гуцан демдеглээн.

Александр Гриневту Вологда обла-
зынче прокуратураның кадрларын солуш-
турарының негелделеринге дүүштүр
чоруткан.

Тыва Республиканың прокурорунуң
хүлээлгезин ооң бирги оралакчызы Ми-
хаил Санчай күүседир.

Тыва Республиканың
прокуратуразының парлалга албаны.

Билип алыры артык эвес

ЭМИН ЭРТТИР
ИЗИЙ БЭЭРГЕ...

Бо хүннерде агаарның температуразы кадар 40 градус ажып турар. Шак мындыг үеде чүрек-дамыр аарыгларлыг, хан базышкыны улуг кижилер кичээнгейлиг болуру чугула. Аңаа немей улуг-бичии кижилер «хүнге аттырып» алгаш, кадыкшылынга айыылды тургузуп болур.

Изиг хүн караанга үр үе дургузунда турганының түңнелинде баш аарып, дээскинип, кустуртуп, караа көзүлбестеп, эди 40 градус чедир изип, моорап эгелээриниң айыылы тургустунуп келир. Ону «хүн адыпкан» деп адаар болгай бис.

Мындыг байдал тургустунганда, дүрген эмчи дузазын кыйгыртып, «хүнге аттырган» кижини сериин, салгынныг черге бажын бедидир чыттыргаш, өөктерин чежип азы идик-хевин ужулгаш, хаваанга өттүрүп каан компресс салыр болгаш дузап каан суг ижиртир. Арага, теин азы кофеин кирип турар суксун аймаан (шай, кофе, какао) ижиртип болбас.

«Хүнге аттырбас» дизе,
дараазында дүрүмнерни
сагып чорунар:

— хүн херелдери дорт дээп турар черге турбас, аргалыг болза, хөлөгеге турар;

— даштыгаа турар үени кызыгаарлаарын кызыдар;

— хүн херелдеринден камгаланыры-биле, башка бөрт аймаа кедип алыр, ылаңгыя 55 хардан улуг назылыг улуска бо дүрүм албан;

— улуг күш үндүрер чүүлдерден шеглээр, изигде организмге ол чокка-ла берге. Изиг агаар чүрек-дамыр системазынга аар салдарны чедирип турар. Изиг кедереп турар үеде угаан-медерелден хөй күш үндүрер ажылдарны база кызыгаарлаары артык эвес, ылаңгыя 33 градустан изиирге база 12.00-17.00 шак аразында. Чугула ажылды эрте-жик, сериин үеде доозуп алырын кызыдынар;

— руль артынга хөй үе эрттир-бизин оралдажынар. Изиг үеде чолаачы кижиниң кичээнгей-хынамчалыг кудулаар болгаш орук айыыл-халавы тургустунуп болур;

— кылымал эвес материалдардан даараан хостуг болгаш чырык өңүг хеп кедери күзенчиг. Синтетика пөстерден даараан хептер изигде кеш аарыгларын тывылдырып болур.

Оваарчымчалыг болуңар!

Чай. Шөлээ үезинде азы дыштаныр хүннерде улус өг-бүлөзи-биле арыг агаарлыг черлерге дыштанып, харын-даа каш-каш неделя дургузунда даштыкы чурттарже аян-чорук кылып эгелээн.

Эштири — мага-ботту серииде-дириниң эң-не эки аргазы. Чүгле эштериниң чурумун сагып, арага аймаан черле ишпезин кызыдынар, чүге дизе сугга дүже бээриниң айыылы улгадыр.

Думчук ханзыраанда

Изигде думчук иштиниң шараланчак карты эмин эрттир кургай бергенде азы хан базышкыны бедий бергенде, думчук ханзырап болур.

Бо таварылгада эң-не кол сагыр дүрүм — башты дорт турар. Аргалыг болза, орунга бедик

сыртыкка чыдып алыр азы бичии аткаар ойттайтыр олурар. Водород перекизи сиңирген марля азы хөвөндөн кылган тампоннарны думчукче кирип суггар. Соок сугга өттүрген думчук аржылыг азы соодукчуга доңурган дошту база ажыглап болур. Азы чүшкүү кезээнге доштуг хапты салыр.

Организмге суг
чедишпестээр

Изигде хөй суксун ижери күзенчиг. Чүге дизе хөй дериткенинден, организмге суг чедишпестээр. Ынчалза-даа дүште суг ишкен херээ чок, аргалыг болза эртен база кезээ суук чүүлден ижиңер.

Хөй суксун ижер, фруктулар чиир, олардан минералдыг дустар болгаш витаминнер хөй кээп турар. Сугну, аргалыг болза, хайындыргаш, соодуп алгаш ижер азы газ чок минералдыг суглар ажыглаар. Суг эмин эрттир соок болбас ужулгаш, изигде иммунитет кошканы-биле ангина азы ОРЗ аарыг бээр айыыл улгадыр.

Арага

Изигде арага аймаан ижерге, кадыкшылыг хоралыг дээрзин билип алыры артык эвес. Изигде ишкен арага-биле кады организмге чугула херек суг бусталып үне бээр. Ынчангаш суг чедишпестээр, ооң уржуу-биле хүнге «аттырып» алырының айыылы улгадыр азы хоочураан аарыг кедерей берип болур. Ынчангаш изигде арага аймаан, таакпыны кызыгаарлаар, харын-даа шуут ойталааны дээр.

Аъш-чем

Организм — бодун боду чурмчудуп турар система. Ынчангаш изигде кижини организмге чүү негеттинип турарыл, ону чиксээр, а изигде хоралыг болгуде ажыг, үстүг чемнер дээш оон-даа өске чиксес апар.

Хөй суглуг чем аймаа ажыктыг — фруктулар, ногаа-чимис. Соок мүннер, салаттар, аңгы-аңгы каттардан хандылар, морстар, компоттар (чигирзиг эвес болза, улам эки) ижиңер. Газтыг чигирзиг суксуннарны ижери күзенчиг эвес.

Шончалай ХОВАЛЫГ
белеткээн.

(Уланчызы. Эгези №70,71
"Шында").

Совет культураның шак бо хевиринден ыравас чүве болза, бо кижини пенсия назыны чедери безин болдунмас чыгыгы хевирлиг. Ол чырык бодалды боттандыраары белен эвес чүве болган: мээң кады арага ижер эш-өөрүм хүн бүрүде таваржыр болгаш, оларның күткүшкүнүнге бо-ла алзыптар мен. Элээн ишпейн бар чорааш, бир көөрүмге, катап-ла бир дашканы боостаже ажырыпкан боор мен. «Ам-на көрзүнем!» — дээш, он ай хиреде адырлып чададым. Бир-ле катап, ам чүнү канчаптар чоор дээш, бодумга аашкындым де. «Моон соңгаар арага чанывыста Хемчик дег агып-даа чыдар болза, делегейниң үш дугаар ядролуг дайыны-даа өөскүүр болза, кандыг-даа өөрүшкү, качыгдал меңээ таваржыр болза, черле арага амзавас мен!» 1982 чылдың март ай төнчүзү турган чүве ол. Шак мындыг кадыгандыр боданганым соонда, демги эш-өөрдөн ойлап, дезип тургаш, бир ай болдум, оон ийи, үш ай, ынчал тургаш чартык чыл чеде бердим. Неделялар, айлар эрткен тудум мээң бодумга бүзүрелим быжыга берген, тура-соруум быжыга-даа дендээн деп болур. Кижиниң сүлдө-сүзүү быжыга бээр, ам чылдар-биле санажыр апардым. Он чыл элээр амыдыралдыг апаргаш, чылдарны санавастай берген мен. Сактырымга, бүгү назынымда элээр чурттап чораан дег мен.

Совет үеде арага чурттуң бюджетиниң барык 30 хуу орулганы берип турган. 1985 чылдың май айда Совет Эвилелиниң Коммунисттик партиясының Чыңгине секретары Михаил Горбачев арага-биле улуг демиселди чарлады. Ону «Горбачевтуң арагага удур кампаниязы» деп адаан. Ынчан ССРЭ-ниң Дээди Соведи «Арагалаашкынга удур демиселди күштөлдирер дугайында» деп Доктаал үндүргөн. Ол Доктаал-биле хөй санныг арага садыгларын хагган, араганы чүгле 14.00 шактан 19.00 шакка чедир садып эгелээн. Арага бүдүрерин кызылары-биле Крымның, Молдавияның болгаш өске-даа черлерде үнүп турган виноград сыптарын одура шаап эгелээн. Тывага хойтпак тигерин хорааш, эрге-чагырга ажылдакчылары малчыннарның шурууннарын буза шаап эгелээннер. 260 млн. чурттакчылыг улуг Совет Эвилелинге анаа садыгдан арага садып алыры болдунмас кылыпкан. Бо кампанияны бөдүүн чон «сухой закон» — «кургаа хоолу» деп адаан. Тывага ажыл черлеринден, янзы-бүрү хөй-ниити организацияларындан айда чүгле чаңгыс катап ак арага, кызыл арага талону алгаш, садыгланым ап боор турган. Бүдүн Совет Эвилелинде ажылчын коллективтерде «Элээр чорук дээш демисежир» ниитилелдерни тургускан.

Ынчалза-даа компартияның баш удур өөренип көрбээни мындыг айыылдыг чүүлдер тыптып илерээн. Арага садарын хоруптарга, арага ижил өөрөнгөн чон спирт холумактыг лактарны, шил чуур бүдүмелдерни, одеколоннарны, «БФ» деп хырбаны ижил эгелээн. Бо айыылдыг холумактардан чон өлүп хорап эгелээн. Эзиртир суксунну кайыын-даа, чүдөн-даа кылып ап боор болган ужурундан чон браганы, саомонну хайындырып эгелээн. Тывалар «төнмес сарыг» деп аттыг

ТЫВАЛАРНЫҢ
ЧАЖЫТ ДҮЛГҮҮР

браганы бүдүрүп өөренип алдылар. Ол бүгүге чигир кол херек болган ужурундан садыгларда чигир ховартап, чидип эгелээн. Аңаа немей бүдүү водка садары, саомгон садары ооң элдеринге миллиард-миллиард орулганы берип эгелээн. 1990 чылда арага бүдүрер, садарын күрүне бодундан ырадып, хуу сайгарылгаже шилчидипкен. Горбачевтуң ол кампаниязы түңнел чок болган. Ооң чылдагаанындан амгы Россия чону арагалаар чаңчылын салбааннар-даа, ам-даа биезги арга-биле демисел чоруп турар.

Ынчан Ак-Довуракка менден аңгыда, мээң-даа мурнумда 1970 чылдарда-ла арага ишпейн барган бөдүүн ажылчыннар бар турду. Олар шупту мурнакчы технологияның төлээлери турган: экскаваторщик-даа кижини бар-ла, токарь-даа, БелАЗ чолаачызы-даа. Олар арагадан чарылгаш, үр болбаанда-ла бүдүрүлгениң мурнакчылары болуп, ат-алдар, шаңнал-макталды ап, ынчан ховар турган «Волганы», «УАЗ-ты» садып алдылар. Арага ишпес улустуң амыдыралы көскүзү-биле дээрже дүндүүштели берген чүве.

Тываларны калбаа-биле арага ижиртип өөредип каан Совет Эвилелиниң салгакчызы амгы Россия арага-биле демиселди ам-даа чорутпушаан. Биезиге-ле хоруушкун аргалары-биле, чок болза араганы ханылап иже берген улусту эмнээр-биле. Нарколог эмчилерниң «эмнеп» турары — чартык-чамды хемчег-дир. Арага ижери — кижиниң мээ-медерелинде болганда, ону кандыг-даа эм соксаттырып шыдавас. Бо бүгү арага ижеринге удур кылып турар ховар дээн хемчеглер чедимче чок болгаш, тываларга шуут таарышпас-даа. Ооң кол чылдагааны мындыг.

Эртемденнер шагда-ла Азия чурттакчыларының ханында араганың күжүн суларадыптар бүдүмел — фермент чок болган дээрзин шинчилеп каапканнар. Ол ферментиниң ады — ацетальдегидрогеназа. Ооң ужурундан Азия чурттакчылары дораан эзиринчел бооп турарлар. Европайжилерниң арагага белен эзирбес, угаан-медерели быжыг бооп турары — оларның ханында камгалап ацетальдегидрогеназа фермент бар болганында. Тывалар болза «арага ижерде, өөредилге чок» дээр чүве. Ол ажыг суксун боду-ла кижини хаара тыртып апары ол дээни ол. Арага өөредилгезин бир дугаарында бистиң интеллигенция-выс: эртем-билигилгил улузувус, дарга-бошкарарывыс чедиш-кинниг шингээди апканнар. Ону ам бөдүүн чонга боттарының үлөгөр-чижээ-биле дамчыдар аргалыг болганнар.

Мен Ак-Довуракта «Тыва дагдугу» комбинатында ажылдап турган болгаш, 1970 чылдар ортан үезинден бээр чамдык ийи-чаңгыс кижилер арагадан ырап эгелээни дыңналы берди. Олар колдуунда нарколог эмчилерге сыкыртып каапкан дижип турдулар. Эмчилер арагаже сундулаан кижини ынчаар эмнеп боор деп чүвени бир дугаар база ол-ла чылдарда дыңнаан-дыр мен. Мээң кудам болур бир кижиниң чугаазы-биле, Чадаананың эзириктер

сергедир черинге ша эзирик улусту эккелгенде оларның ботт чөпшээрел албайн-даа тып» турганнар-дыр. бодунуң тура-соруунга, нээшкин» түңнел чок канчаар. Арагадан ыра берген эрлер боттары меде-дерелин өскерттип, к болуйн деп бодалга кел тура-биле ам-на наркол лерге чедип турганнар га хензиг-ле чөлөнгил турганы ол-дур. Оларда боттары ишпейн баар т галар база бар чүве. Ча лер хензиг-ле арага иж дораан-на шош-содаа болгаш, боттарындан к кандыг-даа эмчи дуза ишпейн баар таварылгал турду. Сөөлүнде билип румга, арагадан эки ту үне берген улус кайда- чорду. Херээжен улусту дан үнери берге деп ме чугаалап турар. Ынчал ол ажыг хорандан үне тыва херээженнер база эвес. Бо бүгүнү бодап ту га, тываларның арагага турары белен бооп Тываларның арагадан үне бээр ужуру чүдөл? Б билдингир-ле, бистер мо нунда калбаа-биле арага чораанывыста. Медици алырга, бистерде арага бооп турар элээр чорук нери күштүг бооп тура дээрже кижиниң клетка ядрозунда биологтуг кезе болгай. Ол хензиге кезе те кижиниң кандыг мага- б угаан-медерелдиг боору жырып каан. Ындыг бол тыва кижини бүрүзүнүң ге ол элээр чурттаар ужуру айтышкын бар ышкаж бистер совет езуңуң алба биле элээр амыдыралы өскээр углапканывыс ол.

Тывалар калбаа-биле чылдар эгезинден араг эгелээн-дир бис. Оон бээ чылдар безин четпээн, чүп дугаар салгал бооп турар. Ы болганда, бистиң хан-дамыр азы геннеривис ам-даа ул далып өскерилбээн ышка Бистер дээрже, «оттуг суг- б 2-3 вектер иштинде таныш б кожаларывыс хакастар, алтай буряттар, шоорлар, якуттар л болгай бис.

Араганы өске культу биске сыгапкан-дыр че, хар угаан-медерелдиг улус ам чүге адырлып ап болбас бис? Чаа-ла үш дугаар сал ол оо-хоранны ижил турар б гай. Бистерниң, тываларны сарыг өртемчейде өөделее турар чылдагаанывыс чаң бо ышкыжыл — арагалааш Алгыш-кырыш, шош-содаа, х херек үүлгедиишкиннери. ө рүүшкүннер, автоавария, х халапка таваржырының чаң чылдагааны бо. Чеже анык эзиртир арага ишкеш, чары шииттиргеш, аныяк назы хоругдал лагерлеринде эртти рип турар-дыр. Чеже анык эзирик хай-халаптан, улус лундан амы-тынындан чары чырык хүн көрбейн барып тура дыр. Дорту-биле чугаалаар тывалар аравыста билдинме хамааты дайыны чорудуп тура улус-тур бис ийин.

(Уланчылыг).

Борбай ӨЛЗЕЙ.

СПУТНИКТИҢ ЧАА ДУЗАЗЫ

Соталыг четки четпээн девискээрлер бистиң чуртувуста ам-даа бар, а оптика-волоконно шугуму база шуптузунда салдынмаан. Ындыг девискээрлерде кижилер чурттап турар болгай, оларга интернет херек, а интернет чок...

2016 чылда Россияга эскет чок, ынчалза-даа езулуг онзагай болушкунун болганын билир кижилер ховар боор. Оптика телекоммуникациязынга азы соталыг технологияга коштунмаан кандыг-даа хуу бажыңның чурттакчыларынга дузазын спутник көргүзеринге ам белең апарган.

Ол дузаны мурнунда чүге ажыглавын турган бис? деп айтырарыңар чадавас. Ооң чылдагааны бөдүүн — спутник интернет, шынап-ла, оожум ажылдаар болгаш улуг өртектер турган. Амгы үеде спутниктиң чаа Ка-диапазонун массалыг хереглекчиге «ажыдып» берген соонда, космос аппараттарының курлавырын элээн чиик өртек-биле садып алыр арга ачы-дуза операторларында көстүп келген. Ооң уламындан чонга элээн чиик

өртектиг арганы саналдап болур апарган.

Амгы үеде дүрген ажылдаар спутник интернет бистиң чуртувустуң кайы-даа черинде, ону ажыглаан кижилер бүрүзүңе, шынап-ла, чедингир апарган. Россияда бажың бүрүзүңе (хоорай кыдының суурларынга, хоорайда хуу бажыңнар) кинону интернет дамчыштыр хостуг көөр, а социал четкиге «саадаар», онлайн материалдарны болгаш аъш-чемни чагыдар, торгоалдарны болгаш күрүңе ачы-дузанын төлээр, дистанциялыг өөренир, ырак-уза черде эш-өөрү-биле харылзажыр аргалар тургустунган.

GSM медээзиниң күштелдирикчилери ам херек чок болу берген, боттун хуу бажыңыңа дүрген ажылдаар турум интернетти чүгээр өртек-биле канчап тып алырыңар деп айтырып тургустунмастан.

Хуу бажыңга SenSat-тан дүрген ажылдаар спутник интернетин тургузары белең апарган. Ооң дүргени — 45 Мбит/с, өртээ — бир айда 670 рубльден өрү. Оон аңгыда операторнуң эки саналын езугаар

спутник дериг-херекселдерин — модемни болгаш антеннаны бир айда 750 рубль-биле хөлезилеп ап база болур.

All Inclusive-ниң кайгамчык саналының ачызында БУГУ ачы-дузаны дериг-херекселдери-биле каттай чүгле 5500 рубль-биле ап болур силер.

SenSat — ол дээрге хуу бажыңның депшилгезиниң эң бедии-дир. Ол шимчeves өнчү-хөреңги ээлериниң амыдыралының шынарын болгаш омур-хевирин езулуг өскерттир арганы хандырат. Бөдүүн бажыңны «угаанныг» кылдыр эде тургузары болдунар чүүл-дүр. Дүрген ажылдаар спутниктиң интернетти кожуп алыңар, ынчан чурттап турар чериңерге башкарылганың болгаш мониторингиниң амгы үедеги бүгү системазы-биле — видеохайгааралдан эгелээш счетчиктерниң көргүзүлгөсүн дүжүрүп бижиң алырыңар чедир четчелеп алыр аргалыг апар силер.

Амгы үеде SenSat Россияның Калининградтан эгелээш Камчаткага чедир бүгү чурттакчыларыңа коштунуп ап

болур херексел-дир.

SenSat кожуп алган

үнелелдери:

Гетманенко Анатолий (Тыва) Республика

«Каш хонук бурунгаар Sen интернетинге коштунуп алган деп үнелээр мен. Келген кижилер чээңгейлиг чорук, мээң айтыр тодаргай болгаш дүрген харыни сеткилимге аажок таарышкыччула документилерни саадып долдуруп берген. Комплекти эккелдилер, кожарыңа дузаны дилер. Интернет ажылдап турган ханды. Четтирдим».

Саидов Аслан, Астрахань харлыг.

«Дериг-херекселдерни алдып чок дерип алдым, дуза чок болган. Интернеттиң ажылдаар дүрген-дир, сеткиливис ханды ачы-дузаны дээш, бедик мерг тургузуп бергени дээш ол четтирдим».

Резниин Юрий Александров

«Алтай Республикага дериг-херекселдерни тургузуп кагды. Шугумчалыг ажылдап тур. Оон да биске чүгле мобиль харыган, интернеттиң шынары ба. Дүргенин чаап турар бүргерин 21 Мбит/с-ке, үнеринс-ке хынадым. Дүүн хуннээрден, ажыттынары болгаш долду дүрген чорду. Онлайн кино өөрүп четтирдим».

Кондратенко Артем.

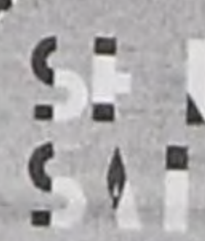
«Дериг-херекселдерни алдып чокка тургузуп алган бис. Спутник жупкаш, үрде манаанымыс ин көрүп кагдым. Ооң дүргенин долдунуп турар арыннар болгаш тар-биле үнеледим. Сагыжым четтирдим».

ЧУРТТУҢ БУГУ ХУУ
БАЖЫҢНАРЫНГА СПУТНИК
ИНТЕРНЕДИ
дүргени

45 Мбит/с чедир

www.sensat.ru
8 800 70 70 244
звонки по России бесплатно

ГБУЗ РТ САНАТОРИЙ-ПРОФИЛАКТОРИЙ «СЕРЕБРЯНКА»

приглашает на оздоровительный отдых в пансионате «Серебряное озеро» на оз. Дус-Холь
стоимость — 7700 рублей за 7 дней проживания в 2-х или 3-х местных уютных номерах, с 3-х разовым питанием, оздоровительными мероприятиями и увлекательным досугом!!!

СРОКИ ЗАЕЗДОВ:

- с 10 июня по 16 июня 2017 года
- с 17 июня по 23 июня 2017 года
- с 24 июня по 30 июня 2017 года
- с 01 июля по 07 июля 2017 года
- с 08 июля по 14 июля 2017 года
- с 15 июля по 21 июля 2017 года
- с 22 июля по 28 июля 2017 года
- с 29 июля по 04 августа 2017 года
- с 05 августа по 11 августа 2017 года
- с 19 августа по 25 августа 2017 года
- с 26 августа по 01 сентября 2017 года
- с 02 сентября по 08 сентября 2017 года

Бронирование номеров по телефонам:
9-20-78, 8913-345-47-87

Реализация путевок осуществляется по понедельникам и четвергам в Доме Туризма каб. 1 на 1 этаже с 14.00 до 18.00 часов.

Возможна оплата по безналичному расчету.

ИЗВЕЩЕНИЕ

В соответствии ст.39.18 в администрацию города Турана поступило заявление от Ооржак Ай-кыс Николаевны о предоставлении земельного участка в аренду из категории земель населенных пунктов, расположенного по адресу: Республика Тыва, Пий-Хемский район, г. Туран, пер. Сайзырал д.1, с общей площадью 800 кв.м., разрешенное использование — для индивидуального жилищного строительства

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации специалистом по земельным отношениям и муниципальному имуществу Администрации города Турана принимаются письменные заявления по данному заявлению.

Вр. и. о. председателя администрации г. Турана
Ю.В. ДРОНИНА.

УАЗ автомашинага
артык кезектерни садып
база ЧАГЫДЫП ап болур

Чагыдар болза (УАЗ, ВАЗ, ГАЗ) өртээ
Новосибирск хоорайны болур.
10 хууга чедир чиигелделиг

Өнчү хевиринден хамаарылга чокка (бюджет — 44-ФХ-ның 93 чүүлүнүн 1 кезээниң 4 пунктузун езугаар) организацияларны болгаш албан черлерин таарымчалыг керээ езугаар кады ажылдажылгаже чалап тур бис.

Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 115 (2) тел. 8-913-358-08-88.

Вашу рекламу прочтет вся Тува на страницах газеты «ШЫН» — газета, которая распространяется по всей территории республики. Т: 2-18-10.

Бистиң коммунист эживис, Каа-Хем суурнуң хүндүлүг такчызы

Болат-оол Сайын-оолович
МОНГУШТУҢ

чырык өртемчейден чарлып чорутканы-биле чоок дөтөрелинге, өг-бүлезинге Тыва Республиканың, РФКП комитетин, Кызыл кожунуң райком партиязының, Каа-Хем организациязының мурнундан улуг кажыдалды илергетур бис.

солунуң сайтызы: //shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражи: 14445 экз. Үндүрүлгениң тиражи: 48

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000 Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шююн — 2-01-35.
Кол редакторнуң оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар
С.Ө. Ооржак — 2-17-91
Секретарь В.М. Чактар — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, А.А. Лагзы) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Нийтилер-политиктиг (редактору Ш.М. Суван)
Экономика, үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору Д.С. Монгуш,
корр. С.А. Даргын-оол)
Социал айтырылгар (редактору Н.С. Эргеп, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94
Култура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору А.Н. Соян,
корр. Э.Н. Кол)
Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдуруучу А.К. Ооржак)
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанчы Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүктээн. Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлан (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко 1)
Солунда парлаттыг материалдарны торларының бодалдары редакцияның туруктуу дүүлөйн барып болур. Айыттыг саннары бо эске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлары харылаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — 11530, организацияларга — 31730
Солун неделяда үш катал үнер
Хемчээли 3 парлаар ама
Номерни парлалгаже дујааганы
график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00
Солун келбейн барганда 3-14-94 телефонго долду